

De deugdzame echtgenote

Een analyse van het beeld van de vrouw in moreel-stichtelijke literatuur uit de Republiek in de zeventiende eeuw.

Naam: Mike Tuithof (6898645)
E-mailadres: m.tuithof@students.uu.nl
Begeleider: dr. mr. David Napolitano
Datum: 18-06-2021
Aantal woorden: 7365

Samenvatting

In overzichtswerken over de Republiek in de zeventiende eeuw is er meestal meer aandacht voor mannen dan voor vrouwen. Het doel van dit onderzoek is om erachter te komen hoe het leven van vrouwen in deze tijd en plaats binnen het huwelijk was. Hiervoor is de volgende onderzoeksvraag gesteld: in hoeverre is er sprake van een patriarchaat in moreel-stichtelijke teksten over het huwelijk uit de periode van de Republiek in de zeventiende eeuw? Om een antwoord te kunnen geven op de onderzoeksvraag is een discoursanalyse uitgevoerd. Hiervoor zijn de bronnen *Spiegel van de doorluchtige vrouwen* van Daniël Heinsius uit 1606, *Houwelijck* van Jacob Cats uit 1625 en *Beurs der vrouwen* van Publius Felicius uit 1690 onderzocht. Uit dit onderzoek is gebleken dat er daadwerkelijk sprake is van patriarchale verhoudingen in deze werken.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Inleiding	4
Historiografie	4
Onderzoekopzet en relevantie	6
Onderzoeksmethode.....	7
Bronnen en structuur.....	7
1. Historische context van de bronnen	9
1.1 Het literaire landschap: moreel-stichtelijke literatuur en de Querelle des femmes	9
1.2 De bronnen in de historische context.....	10
1.2.1 <i>Spiegel van de doorluchtige vrouwen (1606)</i>	10
1.2.2 <i>Houwelijk (1625)</i>	11
1.2.3 <i>Beurs der vrouwen (1690)</i>	12
1.3 Deelconclusie.....	13
2. Positie van vrouwen in de Republiek	14
2.1 Algemene positie van vrouwen.....	14
2.2 Partnerkeuze.....	14
2.3 Positie binnen het huwelijk.....	15
2.4 Patriarchaat binnen het huwelijk.....	16
2.4 Deelconclusie.....	16
3. Analyse van de primaire bronnen	18
3.1 Het algemeen beeld over de positie van vrouwen	18
3.2 Partnerkeuze.....	20
3.3 Het huwelijk.....	20
3.3 Deelconclusie.....	22
Conclusie	23
Bibliografie	25

Inleiding

In overzichtswerken over de Republiek in de zeventiende eeuw is er veel aandacht voor mannen en minder voor vrouwen. In algemene zin domineert het mannelijke perspectief. Historicus Simon Schama bijvoorbeeld besteedde in 1987 weliswaar aandacht aan vrouwen, maar in verhouding tot de rest van dit werk betrof dit maar een klein hoofdstuk.¹ In deze scriptie wordt er gekeken naar de positie van vrouwen in de Republiek in de zeventiende eeuw en wel meer specifiek naar de huwelijkse verhoudingen en wat hierover werd gezegd in moreel-stichtelijke literatuur.

Historiografie

In dit historiografische overzicht worden de volgende onderwerpen behandeld: de positie van vrouwen binnen het huwelijk, patriarchale verhoudingen en onderzoek naar moreel-stichtelijke literatuur. De afgelopen decennia is er met betrekking tot deze onderwerpen veel onderzoek gedaan naar de vroegmoderne tijd. Dit komt onder andere door de groeiende aandacht voor vrouwengeschiedenis en gendergeschiedenis. Historica Allyson Poska verschaft in haar onderzoek een historiografisch overzicht van dit onderzoeksveld. In de vroegmoderne tijd claimden mannelijke Renaissance-humanisten dat het huwelijk een belangrijke hoeksteen van de samenleving was. De mannelijke dominantie binnen het huwelijk werd geïdealiseerd. Eigentijdse historici hebben dit beeld geanalyseerd door de vrouw centraal te stellen in hun onderzoek en hieruit kwam een ander beeld naar voren. Gedurende de vroegmoderne periode bleek de positie van vrouwen weerbarstiger te zijn dan eerder werd gedacht.²

Naar de positie van vrouwen in de Republiek binnen het huwelijk is de afgelopen decennia veel onderzoek verricht. Vooral in Holland. Historicus Donald Haks gaat in zijn onderzoek in 1985 op zoek naar bewijs voor het ‘conjugale gezin’ in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw.³ Haks concludeert in zijn onderzoek dat familie een belangrijke rol had binnen het huwelijk en dat ten aanzien van de partnerkeuze er een relatieve vrijheid was.⁴ Ook recentere studies hebben zich met dit onderwerp beziggehouden. Historica Manon van der Heijden heeft in haar dissertatie (in 1998) voor de Erasmus Universiteit gekeken naar de positie van vrouwen aan de hand van rechtsbronnen en kerkelijke tucht, vooral in Rotterdam en Delft.⁵ Historica Els Kloek heeft ook veel werk verricht over dit thema. Kloek heeft vooral gekeken naar de genderrol van vrouwen binnen het huwelijk en het

¹ Simon Schama, *Overvloed en onbehagen: de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2017) 491-565.

² Allyson M. Poska, ‘Upending Patriarchy: Rethinking Marriage and Family in Early Modern Europe’ in: Jane Couchman en Allyson M. Poska, *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe* (London 2016) 198-204.

³ Betekent: ‘Een gezin met weinig contact met verwanten, een vrije en affectief gerichte partnerkeuze en een zekere mate van gelijkberechtiging en intimiteit tussen de echtgenoten en tussen ouders en kinderen.’ in: Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1985) XVIII.

⁴ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*.

⁵ Manon van der Heijden, *Huwelijk in Holland: stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998).

huishouden. In 2009 concludeert zij dat de rol van de huisvrouw in de Nederlandse geschiedenis steeds onderhevig is geweest aan veranderingen in de tijd.⁶

Over de patriarchale verhoudingen lopen de analyses uiteen. In 1987 besteedt Schama aandacht aan de verhoudingen binnen het huwelijk en concludeert hij dat patriarchale huwelijksverhoudingen plaatsmaakten voor een ‘warmte van echtelijke vriendschap’ in de zeventiende eeuw.⁷ Een relatief recent artikel van de historici Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt heeft in 2009 echter een ‘patriarchaatdebat’ teweeggebracht. Van der Heijden et al. kijken vooral naar de economische positie van vrouwen in de Republiek in de zeventiende eeuw, maar doen ook bevindingen over het huwelijk. In reactie op onderzoek van de historici Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden stellen zij dat ‘de vrijheden en mogelijkheden van vrouwen in de Republiek juist aantoonbaar toenamen’.⁸ Er zou dus geen sprake zijn van een terugkeer van het patriarchaat in de vroegmoderne tijd.⁹ De Moor en Van Zanden stellen in een verdediging van hun onderzoek, en reactie op het artikel van Van der Heijden et al., dat in het debat onvoldoende oog is voor de christelijke-moralistische kant. De religieuze ontwikkelingen maakten dat er juist wel sprake was van een toenemend patriarchaat.¹⁰ Ook het onderzoek van historica Els Kloek sluit hierop aan.¹¹ Tot slot werpen historici René van Weeren en Tine de Moor nieuw licht op huwelijkspatronen en de invloed hiervan op de vorming van de samenleving in de Republiek. Van Weeren en de Moor betogen dat er door de geschiedenis heen eigenlijk weinig is veranderd. Vooral de huwelijkspatronen zijn hetzelfde gebleven. Diversiteit zorgde ervoor dat er veel variaties bestonden in huwelijksgedrag, net als vandaag de dag.¹²

Historiografisch gezien wordt moreel-stichtelijke literatuur uit de zeventiende eeuw door historici vaak descriptief en ondersteunend gebruikt. Schama bijvoorbeeld gebruikt moralistische literatuur om zijn onderzoek rond de Nederlandse cultuur uit deze periode te onderbouwen,¹³ dit geldt ook voor historicus A.Th. van Deursen in zijn boek *Mensen van klein vermogen*.¹⁴ Neerlandica en filosofe Agnes Sneller heeft wel een uitvoerige analyse gemaakt van moreel-stichtelijk literatuur, ze

⁶ Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

⁷ Schama, *Overvloed en onbehagen*, 562.

⁸ Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006) 93-100; Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, ‘Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek’, *Low Countries Journal of Social and Economic History* 6 (2009) 3, 26-52, aldaar 29.

⁹ Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, ‘Terugkeer van het patriarchaat?’.

¹⁰ Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden, ‘Een reactie van De Moor en Van Zanden op het TSEG-artikel van Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt: “Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek”’, *Low Countries Journal of Sociale and Economic History* 9 (2012) 3, 61-72, aldaar 62.

¹¹ Els Kloek, ‘Seksualiteit, huwelijk en gezinsleven tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650’ in: Ton Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Amsterdam 1993) 107-139.

¹² René van Weeren en Tine de Moor, *Ja ik wil! Verliefd, verloofd, getrouwd in Amsterdam 1580-1810* (Amsterdam 2019).

¹³ Schama, *Overvloed en onbehagen*.

¹⁴ A. Th. Van Deursen, *Mensen van klein vermogen* (Amsterdam 1991).

deed dit naar aanleiding van een internationaal debat op een congres in Haarlem. Hierin wordt echter niet specifiek gekeken naar patriarchale verhoudingen, maar meer in het algemeen naar de bedoelingen en de historische context.¹⁵ Kortom, in de wetenschap ontbreekt het nog aan een grondige discoursanalyse van historische literatuur over dit onderwerp.

Tot slot wordt moreel-stichtelijke literatuur uit de zeventiende eeuw vooral in overzichtswerken behandeld. Het werk van de historici Gerrit Jan van Bork en Pieter Verkruijsse biedt een overzicht van de Vlaamse en Nederlandse literatuur.¹⁶ Een ander en recenter overzichtswerk is van letterkundige Karel Porteman en neerlandica Mieke B. Smits-Veldt.¹⁷ Het boek van de historicus René van Stipriaan gaat specifiek in op het literair-historische landschap van de Republiek en de historische context. De vaderlandse geschiedenis dient daarbij als invalshoek op de historische werken die hij behandelt.¹⁸

Onderzoeksopzet en relevantie

In deze scriptie wordt er gekeken naar moreel-stichtelijke literatuur uit de zeventiende eeuw en wat hierin wordt gesteld over de positie van vrouwen binnen het huwelijk. De hoofdvraag van deze scriptie luidt meer bepaald: in hoeverre is er sprake van een patriarchaat in moreel-stichtelijke teksten over het huwelijk uit de periode van de Republiek in de zeventiende eeuw? De volgende deelvragen zullen hierbij worden beantwoord:

1. Wat was de historische context waarin de teksten van Daniël Heinsius, Jacob Cats en Publius Felicius zijn geschreven?
2. Wat was het doel van de moreel-stichtelijke literatuur?
3. Wat zegt de secundaire literatuur over het huwelijk in de Republiek?
4. Wat wordt er in de teksten van Daniël Heinsius, Jacob Cats en Publius Felicius over de positie van vrouwen binnen het huwelijk gezegd?

Volgens het Van Dale woordenboek staat de term ‘patriarch’ voor ‘aartsvader’ of ‘stamvader’. De term ‘patriarchaat’ is hiervan afgeleid en afkomstig uit de sociale wetenschap en kent meerdere definities afhankelijk van de context.¹⁹ In deze scriptie wordt de term gedefinieerd als een dominante positie voor mannen en een ondergeschikte positie van vrouwen binnen het huwelijk. Specifiek gaat het dus om een machtsverhouding van mannen ten opzichte van vrouwen.

¹⁵ Agnes Sneller, ‘Reading Jacob Cats’, in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in the seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 21-34.

¹⁶ Gerrit Jan van Bork en Pieter Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs* (Weesp 1985).

¹⁷ Karel Porteman en Mieke B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700* (Amsterdam 2016).

¹⁸ René van Stipriaan, *Het volle leven: Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)* (Amsterdam 2007).

¹⁹ Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, ‘Terugkeer van het patriarchaat?’, 26-27.

De relevantie van dit onderzoek bestaat uit een grondige analyse van de moreel-stichtelijke teksten. Zoals in de historiografie is vermeld, worden deze teksten in onderzoek vooral op een descriptieve manier gebruikt ter ondersteunen van de argumenten en de grote historische verhaallijn. Daarnaast is er nog weinig onderzoek gedaan naar patriarchale verhoudingen in deze werken. Tot slot gebruiken historici meestal grote bronnensets in hun onderzoek waardoor het niet altijd mogelijk is om uitvoerig stil te staan bij een bepaald werk. In deze scriptie is hier wel ruimte voor.

Onderzoeksmethode

Het onderzoek in deze scriptie wordt uitgevoerd met een discoursanalyse, geïnspireerd op het werk van Michel Foucault. Foucault stelt dat taal, zoals bijvoorbeeld geschreven teksten, geen manier is om een werkelijkheid buiten de taal weer te geven, maar juist een eigen werkelijkheid kent en sociaal gedrag huisvest. Door de jaren heen zijn er verschillende manieren ontwikkeld om een discoursanalyse uit te voeren. Deze methode kent echter geen vastgestelde manier van werken.²⁰ Ten aanzien van de bronnen zal er ook naar de historische context van de werken worden gekeken. Dit sluit aan op de methode van een 'kritische discoursanalyse'.²¹ Met de discoursanalyse wordt er gekeken naar machtsverhoudingen in de teksten. Wat zeggen de auteurs over vrouwen binnen het huwelijk en welke vrijheden en onvrijheden genieten zij? En wat is de rol van de man binnen het huwelijk? Dit zijn het soort vragen die worden gesteld om de teksten te analyseren. Omdat de bronnen van verschillende jaartallen zijn, ontstaat er een beeld over de hele zeventiende eeuw.

Bronnen en structuur

Voor deze scriptie is gekozen voor drie moreel-stichtelijke werken. Ten eerste de tekst *Spiegel van de doorkluchtige vrouwen* van Daniël Heinsius uit 1606. Deugdzame en heldhaftige daden van vrouwen staan in dit werk centraal. Het tweede werk is *Houwelijk* van Jacob Cats uit 1625. Dit werk verdeelt de 'levensodyssee' van de vrouw in 'Kindertijd', 'Meisjestijd', 'Bruid', 'Vrouw' en 'Moeder'. Voor deze scriptie wordt er gebruikgemaakt van een moderne vertaling van deze tekst uit 1993 door Agnes Sneller en Boukje Thijs. Citaten zullen afkomstig zijn uit deze vertaling. Tot slot wordt het werk van Publius Felicius *De beurs der vrouwen* uit 1690 geanalyseerd. Dit is een misogynie satire uit het einde van de zeventiende eeuw met een stichtelijk karakter. Verschillende type vrouwelijke ondeugden worden beschreven. Opgemerkt moet worden dat het helaas door de coronatijd niet mogelijk is geweest om het origineel uit 1690 te gebruiken, daarom zal worden gekeken en verwezen naar een versie van de tekst uit 1716.

De scriptie bestaat uit drie hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk staat stil bij de historische context van de drie zeventiende-eeuwse werken. Het tweede hoofdstuk behandelt de secundaire

²⁰ Harry van den Berg, 'Discoursanalyse', *KWALON* 9 (2004) 2, 29-39, aldaar 30.

²¹ Van den Berg, 'Discoursanalyse', 36.

theorie en onderzoeken naar vrouwen en hun positie rondom het huwelijk in de Republiek in de zeventiende eeuw. Tot slot wordt er een discoursanalyse losgelaten op de drie bronnen om te bepalen of er sprake is van patriarchale machtsverhoudingen in de teksten. De scriptie zal worden afgesloten met een conclusie en een antwoord op de hoofdvraag.

1. Historische context van de bronnen

Voor historische bronnen geldt dat de inhoud afhankelijk is van de historische context waarin de auteur(s) het maakten. In dit hoofdstuk wordt er daarom gekeken naar de auteurs van deze primaire bronnen en de historische context waarin deze bronnen tot stand kwamen. Ook wordt er gekeken naar de genres en het literaire landschap van de Republiek in de zeventiende eeuw.

1.1 Het literaire landschap: moreel-stichtelijke literatuur en de *Querelle des femmes*

Het literaire landschap in de Republiek had een belangrijk maatschappelijk en politiek doel. De prille Republiek had behoefte aan verhalen en gedichten om te voorzien in een historische basis om de samenleving op te bouwen. Een belangrijk element in deze ontwikkeling was het gebruik van de volkstaal in plaats van Latijn.²²

Van Stipriaan stelt dat dichters als dienaren van de Republiek konden worden gezien. Literatuur had een opvoedkundige rol. Voor de elite was het schrijven van gedichten onderdeel van het schoolcurriculum. De zeventiende eeuw was dan ook een eeuw met elke periode weer nieuwe generaties dichters in de voorhoede.²³ In zeker zin kunnen deze dichters worden gezien als de opiniemakers en commentatoren van vandaag de dag.²⁴

De moreel-stichtelijke literatuur kan niet los worden gezien van de religieuze praktijk. Mensen stonden in hun dagelijkse leven in dienst van God en leefden volgens de normen en waarden van de heersende religieuze stroming. Een deugdzaam leven werd nagestreefd, dienstbaar voor de gemeenschap en handelend vanuit naastenliefde. Een tweede belangrijke broedplaats voor literaire inspiratie was de herwaardering van de klassieke oudheid en het humanisme.²⁵ De moreel-stichtelijke literatuur is een samenkomst van deze twee elementen. Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen bevond zich een protestants opvoedingsideaal, waar rederijkerskamers in Holland een aanzienlijke rol in speelden.²⁶

Eén van de belangrijke onderwerpen voor de moreel-stichtelijke auteurs in de zeventiende eeuw was de positie van vrouwen in de Republiek. Dit onderwerp hield verband met het literaire debat dat bekend stond als de *Querelle des femmes*. Dit debat stamde uit Frankrijk aan het einde van de vijftiende eeuw en kwam later ook overgewaaid naar de Republiek. Het vrouwbeeld stond ter discussie en dit was sterk aanwezig in het literaire landschap van de zeventiende eeuw. Het is dan ook lastig om te bepalen of auteurs oprecht vooruitstrevende gedachten erop nahielden of dat ze alleen deelnamen

²² Van Stipriaan, *Het volle leven*, 40-41.

²³ Ibidem, 57-64.

²⁴ Maria Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt: themes and ideas* (Utrecht 1991) 58.

²⁵ Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt*, 58.

²⁶ Porteman en Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, 90.

aan het ‘spel’ van het debat. In de Republiek was vooral het huwelijk een belangrijk onderwerp voor discussie.²⁷

1.2 De bronnen in de historische context

Voor de analyse in hoofdstuk drie is het van belang om naar de historische context van de primaire bronnen te kijken. Hieronder volgen die elk afzonderlijk.

1.2.1 Spiegel van de doorluchtige vrouwen (1606)

Daniël Heinsius werd in 1580 geboren in Gent. Samen met zijn ouders was hij op jonge leeftijd gevlucht uit de zuidelijke Nederlanden vanwege de Opstand.²⁸ Heinsius en zijn ouders gingen in Vlissingen wonen waar hij de Latijnse school doorliep. Ondanks de wens van zijn vader die liever wilde dat hij jurist werd, heeft Heinsius gekozen voor een studie Klassieke Letteren en Neolatijnse dichtkunst in Leiden. In 1603 werd Heinsius benoemd tot ‘buitengewoon hoogleraar poëtica’ en in 1605 ‘gewoon hoogleraar’ op dezelfde universiteit. Zijn leven stond vooral in het teken van gedichten maken.²⁹ Heinsius is bekend omdat hij van groot belang is geweest voor de ontwikkeling van de literatuur in de vroege zeventiende eeuw.³⁰ Dit kwam omdat hij gebruikmaakt van de Nederlandse taal in zijn literatuur en hierdoor een groot bereik had, maar ook omdat veel dichters toen studeerden in Leiden en les kregen van Heinsius.³¹

Zijn werk *Spiegel van de doorluchtige vrouwen* was een van zijn bijdrages aan het genre van de liefdesemblematiek, wat een populair genre was in die tijd.³² De liefdesemblematiek heeft volgens Porteman en Smits-Veldt bijgedragen ‘tot de verfijning van de zeventiende-eeuwse vrijerscultuur’.³³ Dit had te maken met de moralistische inslag ervan, vooral gericht op vrouwen. Hij schreef in *Spiegel van de doorluchtige vrouwen* over deugdzame en heldhaftige daden van legendarische vrouwen uit ‘verscheyden Griecxsche ende Latijnsche Histori-schryvers’.³⁴ Omdat dit werk een zogenoemde emblemata betreft staan er afbeeldingen in die corresponderen met de gedichten. Heinsius werkte hiervoor samen met de tekenaar Jacques de Gheyn (1565-1629).³⁵ Op het eerste gezicht is het dan ook een toegankelijk boekwerk, een plaatje met een kort praatje als het ware.³⁶

²⁷ Marijke Spies, ‘Charlotte de Huybert en het gelijk. De geleerde en werkende vrouw in de zeventiende eeuw’, *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse letterkunde* 3 (1986) 86/1, 339-350, aldaar 344.

²⁸ Porteman en Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, 131.

²⁹ Van Bork en Verkruijssse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*, 260.

³⁰ Ibidem, 260; Van Stipriaan, *Het volle leven*, 38-40.

³¹ Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt*, 17.

³² Van Bork en Verkruijssse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*, 261.

³³ Porteman en Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, 180.

³⁴ Daniël Heinsius, *Spiegel van de doorluchtige vrouwen* (Amsterdam 1606) 5r.

³⁵ Porteman en Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, 182.

³⁶ Heinsius, *Spiegel van de doorluchtige vrouwen*.

Over de populariteit van het werk is weinig bekend. In 1615 werd er een nieuwe druk uitgebracht, wat er op zou kunnen duiden dat het een populair werk is geweest.³⁷ Opvallend is dat Heinsius in zijn beginjaren voor het uitbrengen van zijn werken niet zijn eigen naam gebruikte, maar een schuilnaam: Theocritus à Granda. Ook voor *Spiegel van de doorluchtige vrouwen* gebruikte hij deze naam. Deze schuilnaam kan worden verklaard door de oorsprong van het genre van de liefdesemblematiek, dit begon namelijk als een literair spel onder studenten in Leiden. Doordat Heinsius zijn werken uitbracht voor het bredere publiek, werd dit genre serieuzer en meer bekend.³⁸

Tot slot kan worden gesteld dat Heinsius niet zomaar deelnam aan literaire debatten. Heinsius had een duidelijke visie voor ogen. In zijn inauguratierede van 1603 deed hij hier verslag van. Het was een uitwerking van bestaande ideeën uit die tijd en kwam erop neer dat Heinsius geloofde dat poëzie een goddelijke herkomst had. Volgens hem was alleen de dichter in staat om met zijn verbeelding een brug te slaan tussen ‘de kosmos’ en de mens.³⁹ Hieruit kan gesteld worden dat Heinsius de opvoedkundige doelen van de jonge Republiek in het bijzonder koppelde aan de positie van dichters.

1.2.2 Houwelijck (1625)

Jacobs Cats was in zijn jonge jaren een student van Heinsius.⁴⁰ Cats werd geboren in 1577 en kwam van de gegoede Zeeuwse burgerij. Na de Latijnse school studeerde Cats rechten in Leiden en Orléans. Hij vestigde zich later als advocaat in Den Haag. Hij trouwde in 1605 en door zijn vrouw werd Cats een calvinist. Zijn carrière verliep voorspoedig en door onenigheid tussen de stadhouder en de raadspensionaris, werd Cats in 1636 benoemd tot de nieuwe raadspensionaris.⁴¹ Anders dan Heinsius stond Cats met twee benen in de politiek. Maar dit betekende niet dat Cats zich afzijdig hield van de poëzie en literatuur. In 1655 bracht Cats een bundel van al zijn werken uit. Deze bundel staat ook wel bekend als de tweede huisbijbel.⁴² De dichtwerken van Cats boden zedelijkheid en levenslessen voor mensen uit de samenleving, dit was dus anders dan het verheven idealisme en de heroïsche gevoelens uit het werk van Heinsius. Cats richtte zich op het brede publiek. Volgens taal- en letterkundige Joost Kloek is het echter verstandig om dit idee niet te verabsoluteren. Hij noemt als argument bijvoorbeeld dat niet iedereen kon lezen en dat dit het bereik beperkt moet hebben.⁴³

In lijn met de heersende opvattingen in de jaren twintig van de zeventiende eeuw was *Houwelijck* bedoeld als een moralistisch werk rond seksualiteit en het huwelijk. Deze bundel is een combinatie tussen dichtkunst en toegankelijk Nederlands, wat wordt gezien als zijn handelsmerk. Cats

³⁷ Heinsius, *Spiegel van de doorluchtige vrouwen*, 1.

³⁸ Van Stipriaan, *Het volle leven*, 133.

³⁹ Ibidem, 176-177.

⁴⁰ Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt*, 17.

⁴¹ Van Bork en Verkruijssse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs*, 132-133.

⁴² Ibidem, 133.

⁴³ Joost Kloek, ‘Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester.’ in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 100-122, aldaar 103.

koos als schrijfstijl voor een direct verhoog, gericht aan de lezer. In *Houwelijk* is ook een visie over de positie van vrouwen verwerkt.⁴⁴ Schenkeveld spreekt van een ‘*Christian didaxis*’ in het werk van Cats.⁴⁵ Tussen 1600 en 1750 was er sprake van de Nadere Reformatie. Hiermee wordt een periode aangeduid waarin piëtisme door dichters werd uitgedragen met als doel de massa te beïnvloeden of op te voeden op gebied van goede morele protestantse gebruiken.⁴⁶ De modus operandi van Cats lijkt helder te omvatten: toegankelijk voor de gemiddelde lezer met als doel breed verspreid te worden en met een christelijk opvoedkundig doel.

Over het bereik van dit werk stelt Kloek tot slot dat *Houwelijk* een ‘absolute bestseller’ was en dat bijna alle mensen die toen konden lezen, ervan gekend moeten hebben.⁴⁷ In 1655 meldde de uitgever van het boek dat er al vijftigduizend exemplaren waren verkocht. Kloek concludeert dat minstens een op de tien Nederlandse gezinnen dit werk in huis moet hebben gehad.⁴⁸

1.2.3 *Beurs der vrouwen* (1690)

Over Heinsius en Cats is inmiddels veel gezegd, helaas is dit voor Publius Felicius minder eenvoudig. Er is namelijk geen eenduidig antwoord op de vraag wie Felicius nu eigenlijk was. Schama stelt in zijn voetnotenapparaat dat het zou kunnen gaan over ene Johan Strander, maar dit wordt niet onderbouwd.⁴⁹ Ook met de titelpagina van de bron komen we niet verder.⁵⁰ Tot slot stelt kunsthistorica Elizabeth A. Honig dat het om Matthias Cats zou kunnen gaan, maar ook hier volgt geen verdere uitleg.⁵¹

Naar alle waarschijnlijkheid was ‘Publius Felicius’ een schuilnaam. Dit roept de vraag op waar Felicius bang voor was? Of was dit de enige mogelijkheid om zijn werk te kunnen publiceren? Vragen die helaas onbeantwoord blijven. Alleen over het karakter van de auteur is wat te zeggen, hij stelt zich in de bron namelijk voor als een ‘liefhebber der vrouwen’.⁵²

Wat wel vast te stellen is, zijn de mogelijke doelen die de auteur voor ogen had door het schrijven van deze satire. Een satire was volgens Porteman en Smits-Veldt een echte dwarsligger in die tijd.⁵³ Tussen 1650 en 1670 groeide dit genre in de Republiek.⁵⁴ De *Beurs der vrouwen* lijkt dus aan te sluiten op deze ontwikkelingen. Het doel van Felicius is mogelijk hetzelfde geweest als de

⁴⁴ Porteman en Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, 313-314.

⁴⁵ Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt*, 52

⁴⁶ Ibidem, 48-52.

⁴⁷ Kloek, *Vrouw des huizes*, 79.

⁴⁸ Ibidem, 79.

⁴⁹ Schama, *Overvloed en onbehagen*, 814.

⁵⁰ Publius Felicius, *Beurs der vrouwen* (Amsterdam 1716) ix.

⁵¹ Elizabeth Alice Honig, ‘Desire and domestic economy’, *The Art Bulletin* 83 (2014) 2, aldaar 315.

⁵² Felicius, *Beurs der vrouwen*, vi-vii.

⁵³ Porteman en Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, 613.

⁵⁴ Ibidem, 613.

andere hekeldichters uit de zeventiende eeuw: kritisch zijn op de maatschappij of in dit geval op vrouwen.⁵⁵

Voor informatie over de woonplaats van de auteur en het bereik van zijn satire geeft de titelpagina enkele aanknopingspunten. De editie uit 1716 is namelijk uitgegeven in Amsterdam door Sybrand Stepread.⁵⁶ Deze plaats wordt benadrukt door de fictieve locatie uit de bron: ‘de beurs’ staat waarschijnlijk voor de gelijknamige handelsbeurs in Amsterdam.⁵⁷ Tot slot is er aan de hand van de voorpagina ook meer te zeggen over de populariteit van het werk. Er staat namelijk vermeld dat het werk is ‘Vermeerdert en verbeterd’,⁵⁸ hieruit kan worden opgemaakt dat de populariteit toen voldoende moet zijn geweest om over te gaan tot een hernieuwde en herziende druk. Tot slot wordt dit ook door de uitgever zelf benadrukt die op pagina viii vermeldt dat het vorige werk snel was uitverkocht.⁵⁹

1.3 Deelconclusie

Geconcludeerd kan worden dat de historische context waarin Heinsius, Cats en Felicius hun werken hebben geschreven anders is dan de literaire wereld van nu. Moreel-stichtelijke literatuur bestond uit het idee dat de maatschappij gevormd moest worden naar calvinistische idealen, normen en waarden. De auteurs waren begaan met de maatschappij, maar ook met het bredere literaire debat, zoals de *Querelle des femmes*. Het doel van de moreel-stichtelijke literatuur was om mensen op te voeden. Diverse motieven stonden aan de basis van de zeventiende-eeuwse literatuur, zoals de politieke context, het christelijk-humanisme en de interesse voor de klassieke oudheid. Nu de historische context is geschetst is het voor het volgende hoofdstuk interessant om te kijken wat de positie van vrouwen in die zeventiende eeuw eigenlijk was.

⁵⁵ Ibidem, 613.

⁵⁶ Felicius, *Beurs der vrouwen*, vi-vii.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem, viii.

2. Positie van vrouwen in de Republiek

Over de positie van vrouwen in de Republiek zijn een heel aantal historische onderzoeken geschreven. Bijvoorbeeld over de rol van de huisvrouw binnen het huwelijk: ‘het onderhouden huis was de plaats waar de smerige wereld werd onderworpen aan eindeloze morele en lichamelijke zuiveringen’ volgens Schama.⁶⁰ In dit hoofdstuk zal verder in worden gegaan op de positie van vrouwen in de Republiek in de zeventiende eeuw, vooral binnen het huwelijk.

2.1 Algemene positie van vrouwen

In de zeventiende eeuw waren er meer vrouwen dan mannen in de Republiek. Een verklaring hiervoor is dat er meer meisjes werden geboren dan jongens en dat meisjes een grotere kans hadden om de volwassen leeftijd te bereiken. Aan het begin van de zeventiende eeuw moeten er ongeveer anderhalf miljoen mensen in de Republiek hebben gewoond. De kindersterfte was in die tijd hoog en als gevolg hiervan lag de gemiddelde levensverwachting van vrouwen rond de veertig jaar.⁶¹

Omdat vrouwen toen nog niet waren geëmancipeerd in de moderne zin van het woord, weten we weinig van hen af. Van Deursen stelt dat de Hollandse vrouw zelfstandig was en goed voor zichzelf kon opkomen. Dit gold vooral voor vrouwen uit de onderste laag en uit de middenstand. Dit kwam voor een groot deel omdat de overzeese ambities in de Republiek ervoor zorgden dat mannen vaak van huis waren.⁶² De zelfstandigheid van vrouwen in die tijd blijkt ook uit de huwelijkscijfers: één op de vijf vrouwen in de zeventiende eeuw was ongetrouwd. Aan de ene kant kozen deze vrouwen voor een ongehuwd bestaan, aan de andere kant hadden ze soms ook geen keus omdat ze voor de familie moesten zorgen.⁶³ Tot slot stelt Kloek dat de Reformatie voor een verscherpt klimaat had gezorgd waarin de taken van de vrouw onmiskenbaar verbonden waren met het huishouden en gezin. Als vrouw kon je hiervan wegblijven door niet te trouwen.⁶⁴

2.2 Partnerkeuze

Een vereiste om te kunnen trouwen is het kiezen van een partner. In de Republiek hing de vrijheid voor het kiezen van een partner vooral af van je leeftijd en geslacht. In de Politieke Ordonnantie van 1580 was door de Staten-Generaal vastgelegd dat een man vanaf 25 en een vrouw vanaf 20 jaar als meerderjarig werden gezien.⁶⁵ Dit was belangrijk omdat meerderjarigen in de regel geen toestemming meer nodig hadden van hun ouders om te trouwen. Voor een minderjarig persoon gold dat de ouders nadrukkelijk toestemming moesten geven voor een huwelijk.⁶⁶ Dit zou een belangrijke verklaring

⁶⁰ Schama, *Overvloed en onbehagen*, 510.

⁶¹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 89-91.

⁶² Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 101-104.

⁶³ Poska, ‘Upending Patriarchy: Rethinking Marriage and Family in Early Modern Europe’, 202.

⁶⁴ Kloek, *Vrouw des huizes*, 74-77.

⁶⁵ Van Weeren en de Moor, *Ja ik wil!*, 26.

⁶⁶ *Ibidem*, 48-49.

kunnen zijn voor de gemiddelde leeftijd waarop er werd getrouwd, dit lag namelijk voor vrouwen rond de 25 jaar.⁶⁷

In de praktijk vond de keuze voor een partner niet alleen op basis van liefde plaats. Haks stelt dat er toen grofweg drie criteria waren voor het kiezen van een partner: leeftijd, sociaaleconomische status en godsdienst. Hiervan afwijken was mogelijk, maar de verschillen mochten niet te groot zijn want dit werd gezien als een probleem voor het behoud van de orde in de samenleving.⁶⁸ Van Weeren en de Moor stellen dat het proces van ‘handtastelijkheid’ ook belangrijk was. Door de hand van een vrouw vast te pakken verklaarde de man verliefd te zijn en wanneer een vrouw dit aanbod accepteerde was er volgens de wetgeving van toen in feite al sprake van een huwelijk. Deze simpele handeling zorgde in de praktijk ook voor talloze misverstanden.⁶⁹

2.3 Positie binnen het huwelijk

Door de Reformatie was de status van het huwelijk in de maatschappij aanzienlijk veranderd. Katholieken zagen het huwelijk als een heilig sacrament. Dit maakte dat het huwelijk vooral een kerkelijke aangelegenheid was. Voor protestanten, dus ook in de Republiek, lag dit anders. Invloedrijke gereformeerden zagen het huwelijk als een zaak van de individuele sfeer.⁷⁰ Kloek geeft een omschrijving van de belangrijkste elementen die veranderden als gevolg van de Reformatie, waarvan er een aantal ook van invloed waren op het huwelijk. De relatie met God werd onder protestanten gezien als een individuele aangelegenheid, leken moesten nu zelf kennis opdoen van de Bijbel. Hierdoor viel het huwelijkssacrament weg. Dit werd namelijk gezien als een onwenselijke ‘bemiddeling’ tussen de leek en God. De Bijbel werd sterk benadrukt als het wettige gezag en moest worden nageleefd op individueel niveau.⁷¹ Dit zorgde ervoor dat moreel-stichtelijke literatuur van belang werd voor het bieden van religieus-morele lessen.⁷²

De man-vrouwverhoudingen binnen het huwelijk waren gestoeld op een bijzonder compromis. Schama concludeert dat de verhoudingen tussen een soort modern feminisme en het puriteinse calvinisme in moeten hebben gelegen. Hij spreekt van een burgerlijke overeenstemming waarin een onvermijdelijk compromis bestond: ‘tussen morele geboden en sociale verplichtingen.’⁷³ De kern van het huwelijk bestond uit genegenheid en liefde, het huwelijk in de Republiek kan daarom worden gezien als een ‘partnerschap’ volgens Schama.⁷⁴ Van der Heijden stelt dat vrouwen niet zomaar waren overgeleverd aan de man in de relatie. Vrouwen konden voor hun rechten opkomen wanneer de man zich niet juist gedroeg, bijvoorbeeld in het geval van huiselijk geweld of een andere trouwgelofte die

⁶⁷ Kloek, *Vrouw des huizes*, 92.

⁶⁸ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 106.

⁶⁹ Voor verhalen over misverstanden zie pp. 38-48 in: Van Weeren en de Moor, *Ja ik wil!*.

⁷⁰ *Ibidem*, 23.

⁷¹ Kloek, ‘Seksualiteit, huwelijk en gezinsleven tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650’, 114.

⁷² Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt*, 58.

⁷³ Schama, *Overvloed en onbehagen*, 551.

⁷⁴ *Ibidem*, 552-558.

niet werd nageleefd. Kerk en overheid voorzagen in religieuze en juridische mogelijkheden om de positie van de vrouw in ere te herstellen.⁷⁵ Scheiden was bijvoorbeeld een mogelijkheid en hier werd ook gebruik van gemaakt. De meeste scheidingen werden toen door vrouwen aangevraagd.⁷⁶

De positie van vrouwen in de Republiek binnen het huwelijk stond bekend als dat van de huisvrouw. Kijkend naar deze positie ontstaat er een ander beeld in vergelijking met de alinea hiervoor. Kloek concludeert dat het woord 'huisvrouw' in de zeventiende eeuw een andere betekenis had dan in de eeuwen daarvoor, toen betekende het alleen 'vrouw van'. De kerngedachte bestond uit gehoorzaamheid aan de man, dit werd zo geïnterpreteerd uit de Bijbel. De man kon als het ware worden gezien als haar directe leidinggevende stelt Kloek.⁷⁷

2.4 Patriarchaat binnen het huwelijk

Door te kijken naar de positie van vrouwen binnen het huwelijk hebben historici ook aandacht besteed aan de vraag of er sprake was van patriarchale verhoudingen, zie voor het historiografisch overzicht de inleiding. Sommige historici geloven dat de bewegingsvrijheid van vrouwen in de zeventiende was toegenomen.⁷⁸ Dit blijkt bijvoorbeeld uit rechtsbronnen waaruit kan worden opgemaakt dat vrouwen veel rechten hadden binnen het huwelijk. Op basis hiervan concludeert Haks zelfs dat er helemaal geen sprake was van een patriarchaat binnen het huwelijk in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.⁷⁹ Een belangrijk element wat hierin niet is meegewogen zijn de religieuze aspecten. Kloek wijst erop dat de Reformatie heeft gezorgd voor een toename van de patriarchale verhoudingen. Dit is in tegenspraak met wat hiervoor is gesteld. Omdat persoonlijke geloofsbelijdenis voorop kwam te staan, was de man als hoofd van het gezin verantwoordelijk geworden voor de godsdienstuitoefening. Dit zou de man-vrouwverhoudingen in een belangrijk opzicht hebben bepaald, namelijk dat de man een bovengeschatte positie had vergeleken met de vrouw binnen het huwelijk.⁸⁰

2.4 Deelconclusie

Geconcludeerd kan worden dat de huwelijkspositie van vrouwen in de Republiek anders was dan in katholieke landen. Voor het kiezen van een partner hadden meerderjarige vrouwen meer vrijheid en bemoeiden ouders zich minder met de partnerkeuze. Huwelijkspartners werden vooral zo veel mogelijk binnen de eigen sociale kring gezocht. De man-vrouwverhoudingen binnen het huwelijk kunnen worden getypeerd als een partnerschap, maar voor vrouwen gold nog wel dat ze een onderdanige positie hadden als huisvrouw. In hoeverre er sprake was van een patriarchaat hangt af van de invalshoek. Aan de ene kant had een vrouw veel rechten binnen het huwelijk, aan de andere kant

⁷⁵ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 99-100.

⁷⁶ Van der Heijden, Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Terugkeer van het patriarchaat?', 35-36.

⁷⁷ Kloek, *Vrouw des huizes*, 77.

⁷⁸ *Ibidem*, 36.

⁷⁹ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 221.

⁸⁰ Els Kloek, 'Seksualiteit, huwelijk en gezinsleven tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650', 116.

bracht de Reformatie nieuwe verhoudingen met zich mee die de dominante positie van de man benadrukten. In het volgende hoofdstuk worden de primaire bronnen bekeken tegen de achtergrond van deze bevindingen.

3. Analyse van de primaire bronnen

In de eerste twee hoofdstukken van deze scriptie heeft de focus vooral gelegen op de secundaire literatuur. Met een discoursanalyse worden nu de primaire bronnen bestudeerd. Er wordt in dit hoofdstuk gekeken naar het beeld dat de auteurs hebben van de positie van vrouwen, hoe zij tegen de partnerkeuze aankijken en wat de positie van vrouwen binnen het huwelijk volgens hen had moeten zijn.

3.1 Het algemeen beeld over de positie van vrouwen

Elk van de moreel-stichtelijke bronnen uit dit onderzoek presenteert een door mannen geschapen stereotype beeld van een deugdzame vrouw.⁸¹ Dit is belangrijk om te vermelden omdat het hierdoor niet altijd met de werkelijkheid in overeenstemming was. Moreel-stichtelijke literatuur, zoals geanalyseerd in hoofdstuk één, had namelijk vooral tot doel om een ideaaltype te beschrijven met een opvoedkundig doeleinde.⁸²

Het discours dat de drie auteurs uiteenzetten in hun werken heeft veel met elkaar gemeen. In *Spiegel van de doorluchtige vrouwen* wordt de kerngedachte in de voorrede al genoemd:

De Mannen hebben eerst met cloeckicheyt van handen
Ghenomen in haer macht de Steden ende Landen [...]
Dear teghen is de deucht, dearteghen zijn de ghaven
Vant vrouwelijck gheslacht besloten en begraven.
En haer ghetrou ghemoet, end' haeren handel kuys,
Heeft tot zijn leste pael den Dorpel van het huys.⁸³

De kern van het werk van Heinsius bestaat vooral uit de laatste zin van dit citaat, waarin de huiselijke sfeer als het vrouwelijk domein wordt gepresenteerd: 'den Dorpel van het huys'.⁸⁴ Ook worden kinderen in de voorrede omschreven als het volk waarover de vrouw regeert.⁸⁵ Deze beeldspraak staat in verhouding tot de positie van mannen, die als heersers en bestuurders van 'Steden ende Landen' worden genoemd.⁸⁶

In *Huwelijck* hanteert Cats eenzelfde soort discours als Heinsius. Het huis is het domein van de vrouw: 'Een sleutel van het huis en al het huisbedrijf, en dan was eerst de bruid een gans volkomen wijf.'⁸⁷ Anders dan Heinsius komt bij Cats het patriarchaat meer naar de voorgrond: 'De man betracht

⁸¹ Schama, *Overvloed en onbehagen*, 519.

⁸² Porteman en Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, 90.

⁸³ Heinsius, *Spiegel van de doorluchtige vrouwen*, 2r.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem, 2v.

⁸⁶ Ibidem, 2r.

⁸⁷ Cats, *Huwelijck*, uitgegeven en vertaald door: Agnes Sneller en Boukje Thijs (Amsterdam 1993) 72.

de wet des lands, het wijf den wille van de mans.’⁸⁸ Hoewel het lastig is om een algemeen beeld uit Cats’ werk te halen, hij behandelt namelijk meerdere stadia uit het leven van de vrouw, lijkt het erop dat de stichtelijke uiteenzetting uit het hoofdstuk ‘Vrouwe’ een belangrijke basis is voor de rest van zijn werk. Een deugdzaame vrouw wordt door Cats omschreven als onderdanig, trouw en bescheiden.⁸⁹ Deze rol wordt door Cats met de Bijbel, voornamelijk het verhaal van de zondeval, omschreven: ‘Omdat de man eerst is geschapen en daarna de vrouw; ten tweede vermits het wijf is van de man, en niet de man van het wijf.’⁹⁰ In dit citaat komt de moreel-stichtelijke functie van de tekst naar voren. Cats toont hiermee aan in de eerdergenoemde traditie van de Nadere Reformatie te staan (hoofdstuk één).⁹¹

Ook de tekst van Felicius sluit tot slot aan op dit discours uit de werken van Heinsius en Cats. Eerder in zijn satire geeft Felicius een korte inleiding ter motivering van zijn werk. Hierin onthult hij zijn denkbeelden over de positie van vrouwen. Felicius benadrukt het belang van een strenge man-vrouwverhouding. Zowel mannen als vrouwen hebben gebreken volgens Felicius, het is alleen de taak van de man om de gebreken van de vrouw te onderdrukken: ‘Het is ook zelfs een gebrek in de mannen, de vrouwen in hare gebreken te veel toe te geeven; want een man, zo hy magt heeft, en de vrouw niet te veel baas is, behoort in te toomen.’⁹²

Naast de overeenkomsten zijn er ook verschillen tussen de teksten, vooral als het gaat over de onderwerpen en invalshoeken. In de tekst van Heinsius stellen vrouwen zich dienstbaar en nederig op naar de man. Ze worden vooral in de rol van moeder en huisvrouw uitgebeeld. Deze verhoudingen zijn het beste vertegenwoordigd in het verhaal van de ‘Huisvrouw des visscher’ waarin de vrouw zichzelf samen met haar man in het water stort wanneer ze voor zijn mentale ziekte geen uitweg meer lijkt te zien.⁹³ Felicius kiest eenzelfde soort benadering, maar hanteert de frontale aanval. In plaats van morele deugden behandelt hij juist de ondeugden. Hij uit tot op zekere hoogte kritiek op bestaande praktijken.⁹⁴ Tot slot biedt Cats een soort handboek voor vrouwen. Ze worden geschoold in de christelijke deugd en leren hoe ze zich als een echte (huis)vrouw moeten gedragen: ‘Huisvrouw is uwen naam: een woord, ook uit de klank, tot uwen plicht bekwaam.’⁹⁵ Kortom, het beeld dat de schrijvers geven bestaat vooral uit een onderdanige positie van de vrouw en dit wordt op verschillende manieren door de auteurs aan de lezer gepresenteerd.

⁸⁸ Cats, *Huwelijk*, 71.

⁸⁹ *Ibidem*, 71.

⁹⁰ *Ibidem*, 71.

⁹¹ Schenkeveld, *Dutch literature in the age of Rembrandt*, 48-52.

⁹² Publius Felicius, *Beurs der vrouwen*, xv.

⁹³ Heinsius, *Spiegel van de doortuchtige vrouwen*, 12v.

⁹⁴ Felicius, *Beurs der vrouwen*, ix-xix.

⁹⁵ Cats, *Huwelijk*, 96.

3.2 Partnerkeuze

In hoofdstuk twee van deze scriptie is er gesteld dat leeftijd en geslacht invloed hadden op de partnerkeuze. Als je meerderjarig was had je bijvoorbeeld geen toestemming meer nodig van je ouders.⁹⁶ Zowel Cats als Felicius lijken zich in hun teksten te verzetten tegen deze praktijk. In het hoofdstuk ‘Maagd’ omschrijft Cats een fictief gesprek tussen twee vrouwen: Phyllis en Anna. Phyllis is verliefd en wil toegeven aan dit gevoel, Anna vertegenwoordigt de deugd en raad dit af. Anna vindt het bijvoorbeeld een goed idee om de keuze van Phyllis eerst voor te leggen aan haar ouders, volgens Anna is het de vader die hierin de doorslag geeft: ‘Zo zal hij met een goed beleid, gaan letten wat de reden zegt.’⁹⁷ Felicius gaat in dit opzicht zelfs verder dan Cats en laat de keuze om het voor te leggen aan ouders geheel achterwege. Voor Felicius is de rol van de ouders een gegeven en nodig voor het bepalen van een goed huwelijk. Ook aan het einde van het boek, als Felicius zelf in het huwelijk wil treden met de fictieve hoofdpersoon, legt hij de vraag eerst voor aan haar vader.⁹⁸

Heinsius besteedt daarentegen weinig aandacht aan de partnerkeuze. Op een indirecte manier is het wel te stellen dat het voor Heinsius belangrijk was om als vrouw maagd te blijven voordat je in het huwelijksbootje wenste te stappen. In het verhaal van ‘Lucia’ omschrijft Heinsius een vrouw die haar ogen uitsteekt omdat ze is verkracht door een man en beroofd is van haar kuisheid en deugdelijkheid.⁹⁹ Door Heinsius wordt geen directe uitleg gegeven van zijn bedoelingen met dit gedicht, maar het lijkt erop dat hij wil zeggen dat vrouwen ook zelf verantwoordelijk zijn voor hun deugdelijkheid. Ze kunnen zelf de schande wegnemen door de ogen (letterlijk of figuurlijk) uit te steken. Dit kan geïnterpreteerd worden als een eventuele boodschap voor toekomstige bruiden om zuinig met hun kuisheid om te gaan. In zeker zin komt dit overeen met het onderzoek van Haks uit hoofdstuk twee die onder meer stelt dat het sociale aanzien belangrijk was voor het kiezen van een partner.¹⁰⁰

3.3 Het huwelijk

Over de positie van vrouwen binnen het huwelijk hebben alle drie de auteurs zich uitgelaten. Voor Cats geldt dit in vergelijking met de andere twee schrijvers nog het meest. In de hoofdstukken ‘Bruit’ en ‘Vrouwe’ heeft hij uitgebreid aandacht voor de rol van de vrouw en de man binnen het huwelijk. De man wordt door Cats gezien als leidend en verantwoordelijk voor religieuze aangelegenheden, een idee dat aansluit op de theorie over het patriarchaat van Kloek (hoofdstuk twee).¹⁰¹ ‘Een man, die

⁹⁶ Van Weeren en de Moor, *Ja ik wil!*, 48-49.

⁹⁷ Cats, *Huwelijk*, 15.

⁹⁸ Felicius, *Beurs der vrouwen*, 297.

⁹⁹ Heinsius, *Spiegel van de doorluchtige vrouwen*, 6v.

¹⁰⁰ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 106.

¹⁰¹ Els Kloek, ‘Seksualiteit, huwelijk en gezinsleven tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650’, 116.

pleegt des Heren werk, en maakt in huis een kleine kerk', zo stelt Cats.¹⁰² Kortom, de vrouw moet zich dienstbaar opstellen naar de man.¹⁰³

Ondanks deze verhoudingen, is er op het eerste gezicht ook een genuanceerd beeld uit het werk van Cats te halen. Cats stelt namelijk ook dat de vrouw niet volledig onder de macht van haar man gebukt hoort te gaan.¹⁰⁴ Hoewel dit misschien lijkt op een bevestiging van de theorie van Schama (hoofdstuk twee), die stelt dat er sprake was van een partnerschap of echtelijke vriendschap in plaats van een patriarchaat binnen het huwelijk,¹⁰⁵ laat het werk van Cats er geen twijfel over bestaan dat hij wel degelijk gelooft dat de man boven de vrouw hoorde te staan.¹⁰⁶ Cats stelt bijvoorbeeld dat de vrouw de wil van de man moest gehoorzamen: 'De man betracht de wet des lands, het wijf den wille van de mans.'¹⁰⁷ Maar ook dat vrouwen zich voornamelijk bezig moesten houden met hun taak als huisvrouw: 'De man moet op de straat om zijnen handel gaan; het wijf moet in het huis de keuken gadeslaan.'¹⁰⁸ Het werk van Cats lijkt dus eerder aan te sluiten op de theorie van Kloek (hoofdstuk twee) die stelt dat patriarchale verhoudingen vooral in protestantse huwelijken plaatsvonden.¹⁰⁹

In het werk van Felicius wordt vooral kritiek geuit op vrouwen die zich volgens hem ondeugdelijk gedragen binnen het huwelijk, vooral in het hoofdstuk over de 'Jaloersche en Broekdragende of heerschende vrouwen'. Felicius spreekt in dit hoofdstuk zijn ontevredenheid uit over vrouwen die de leiding hadden binnen het huwelijk. Een huwelijk dat werd geleid door een vrouw was voor Felicius een ondeugd. Felicius wijt dit probleem aan de afwezigheid van een dominante man.¹¹⁰ De rol van de man moet duidelijk zijn en leidend, het ondeugdelijke gedrag moet vanaf het begin van het huwelijk worden afgekeurd en bestreden door de man 'om haar tot onderdanigheid, bescheidenheid en redenen te brengen: doch hier te Lande wil dat niet doorgaan'.¹¹¹ Historisch gezien is het laatste stukje uit het vorige citaat ook interessant. Hieruit kan worden opgemaakt dat de praktijk er weerbarstiger uit moet hebben gezien. Tot op zekere hoogte is dit bewijs voor de theorie van Van der Heijden et al., maar ook voor de conclusie van Haks (hoofdstuk twee).¹¹² Onduidelijk is echter wat Felicius bedoelt met 'hier te Lande' en of dit berust op gedegen waarnemingen. Toch biedt dit een interessant beeld van de historische praktijk. Uit de kritiek op het gedrag van vrouwen kan worden afgeleid dat de positie van vrouwen in de praktijk anders is geweest

¹⁰² Cats, *Huwelijk*, 53.

¹⁰³ Ibidem, 54.

¹⁰⁴ Ibidem, 63.

¹⁰⁵ Schama, *Overvloed en onbehagen*, 552-558.

¹⁰⁶ Citaten als: 'God heeft dan aan den man een hoger aard gegeven, en aan den wijf gelast onder hem te leven.'; of: 'Gij, die nu zijt getrouwd, moogt reine kleders dragen, opdat g' aan uwen man te beter moogt behagen.' in: Cats, *Huwelijk*, 70-99.

¹⁰⁷ Ibidem, 71.

¹⁰⁸ Ibidem, 72.

¹⁰⁹ Els Kloek, 'Seksualiteit, huwelijk en gezinsleven tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650', 116.

¹¹⁰ Felicius, *Beurs der vrouwen*, 184-185.

¹¹¹ Ibidem, 185.

¹¹² Van der Heijden, Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Terugkeer van het patriarchaat?', 35-36; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 221.

dan hij had gewenst. Felicius laat er in ieder geval geen twijfel over bestaan hoe hij de verhoudingen binnen het huwelijk het liefst zag: ‘Rooft nooit uw Man zyn eer; maar acht hem als uw hoofd.’¹¹³

Tot slot heeft ook Heinsius een visie op de positie van de vrouw binnen het huwelijk. Voor hem ligt de nadruk vooral op de rol van moeder. Bijvoorbeeld in het gedicht van de handelaar en de vrouw van Lacedemon. Heinsius beschrijft dat de vrouw door een handelaar mooie spullen wordt aangeboden, waarop de handelaar vraagt wat ze het allermooiste vindt?¹¹⁴ De vrouw antwoordt met: ‘Mijn Kinders die ick heb’, den costelicksten pandt, de welcke een suyver Vrou mach hebben in ons Landt.’¹¹⁵ Kortom, het moederschap is het meest kostbare geschenk of bezit. Maar dit is niet het enige gedicht. Ook in het zevende gedicht komt naar voren dat vrouwen volgens Heinsius vooral het moederschap als taak op zich moeten nemen. In dit verhaal neemt Beronica wraak voor de dood van haar zoon.¹¹⁶ Heinsius omschrijft het als typerend voor haar moederlijke hart om dit te doen: ‘Of yet te vinden is daer meed’ een Moeders hert Can wreken haeren Soon, en lichten haere smert.’¹¹⁷ Kortom, de meest morele positie wordt door Heinsius toebedeeld aan de vrouwen die hun moederlijke, huiselijke en huwelijkse positie goed kennen en hiernaar handelen.

3.3 Deelconclusie

Geconcludeerd kan worden dat in alle drie de werken de vrouw een onderschikte positie heeft vergeleken met de man. In het werk van Heinsius is dit minder vaak aanwezig dan in dat van Cats en Felicius. Voor de partnerkeuze spelen de ouders en het sociale aanzien van de vrouw een belangrijke rol volgens de auteurs. Tot slot (als antwoord op de deelvraag) plaatsen Heinsius, Cats en Felicius de vrouw in een ondergeschikte rol binnen het huwelijk.

¹¹³ Felicius, *Beurs der vrouwen*, 191.

¹¹⁴ Heinsius, *Spiegel van de doorluchtige vrouwen*, 10v.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Ibidem, 11v.

¹¹⁷ Ibidem.

Conclusie

In de inleiding van deze scriptie is de hoofdvraag gesteld in hoeverre er sprake is van een patriarchaat in moreel-stichtelijke literatuur uit de Republiek in de zeventiende eeuw? Voor deze scriptie is met deze vraagstelling een analyse gemaakt van de volgende drie werken: *Spiegel van de doorluchtige vrouwen* van Daniel Heinsius uit 1606, *Houwelijk* van Jacob Cats uit 1625 en *Beurs der vrouwen* van Publius Felicius uit 1690.

In het eerste hoofdstuk is uit de analyse van de historische context gebleken dat moreel-stichtelijke literatuur een opvoedkundige en maatschappelijke taak had. Ook de drie primaire bronnen in dit onderzoek bleken deze doelen na te streven. Jacob Cats spant de kroon en had het grootste bereik, naar alle waarschijnlijkheid was *Houwelijk* bij één op de tien huishoudens in de zeventiende eeuw bekend. Voor Heinsius en Felicius was dit veel minder aan de orde.

Het tweede hoofdstuk bood een historische verkenning van de positie van de vrouw aan de hand van de secundaire literatuur. Uit dit hoofdstuk is gebleken dat de positie van vrouwen in het protestantisme anders was dan onder het katholicisme. Vrouwen werden door protestanten meer in een ondergeschikte positie gesteld aan de man. Binnen het huwelijk was er sprake van een vorm van ‘partnerschap’, echter kan de man worden gezien als de directe leidinggevende van de vrouw.

Door de analyse uit het derde hoofdstuk van deze scriptie is het mogelijk om te concluderen dat in de primaire bronnen sprake is van patriarchale verhoudingen. In de inleiding is de term ‘patriarchaat’ gedefinieerd als: een dominante positie voor mannen en een ondergeschikte positie van vrouwen binnen het huwelijk. Uit de analyse in hoofdstuk drie is meer bepaald gebleken dat alle drie de auteurs op verschillende manieren hier uiting aan gaven. Heinsius deed dit door heldhaftige vrouwen uit de klassieke tijd als voorbeeld te stellen binnen patriarchale rolpatronen, met een nadruk op moederschap. Cats koos ervoor om met een direct vertoog aan de lezer duidelijk te maken dat de vrouw ondergeschikt was aan de man binnen het huwelijk. Tot slot uit Felicius in zijn werk kritiek op vrouwen die de patriarchale verhoudingen niet naleefden. Niet de vrouw moest de broek aan hebben, maar de man.

Over dit onderzoek zijn enkele kritische kanttekeningen te maken. Ten eerste is het niet mogelijk geweest om de versie van de tekst van Felicius uit 1690 te raadplegen. Er is daarom gebruikgemaakt van een versie uit 1716. De mogelijkheid bestaat dat er verschillen zijn tussen deze teksten. Ten tweede verdient de praktijk in verhouding tot de teksten meer aandacht. Voor de analyse van de bronnen in dit onderzoek is namelijk nog weinig stilgestaan bij de praktijk van toen. Bovendien was niet iedereen protestants in de Republiek in de zeventiende eeuw, dit kan eventueel gevolgen hebben gehad voor de bereikbaarheid en invloed van deze teksten. Tot slot had in de discoursanalyse meer ingegaan kunnen worden op de religieuze context. Bijvoorbeeld door dieper in te gaan op het calvinisme en in hoeverre dit zich verhield tot de teksten en de auteurs.

Er kunnen op basis van dit onderzoek verschillende aanbevelingen worden gedaan voor vervolgonderzoek. Voor het 'patriarchaatdebat' is dit onderzoek hopelijk een kleine aanzet om uitvoerig te kijken naar moreel-stichtelijke literatuur uit die tijd en hier onderzoek naar te verrichten. Eventueel kan het ook interessant zijn om de werken uit deze scriptie te vergelijken met de praktijk, bijvoorbeeld met reisverslagen uit die tijd over de Republiek. Tot slot is het ook mogelijk om verder te kijken naar de religieuze aspecten en de werken te vergelijken met bijvoorbeeld katholieke literatuur.

Bibliografie

Afbeelding voorblad in: Publius Felicius, *De beurs der vrouwen* (Amsterdam 1716) 9.

Primaire bronnen

Daniël Heinsius, *Spiegel van de doorluchtige vrouwen* (Amsterdam 1606).

Daniël Heinsius, *Spiegel van de doorluchtige vrouwen* (Amsterdam 1615).

Jacob Cats, *Huwelijck* (Middelburg 1625).

Jacob Cats, *Huwelijk*, uitgegeven en vertaald door: A. Agnes Sneller en Boukje Thijs (Amsterdam 1993).

Publius Felicius, *De beurs der vrouwen* (Amsterdam 1716).

Secundaire literatuur

Bork, Gerrit Jan van en Pieter Verkruijsse, *De Nederlandse en Vlaamse auteurs* (Weesp 1985).

Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen* (Amsterdam 1991).

Haks, Donald *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1985).

Heijden, Manon van der, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek', *Low Countries Journal of Social and Economic History* 6 (2009) 3, 26-52.

Heijden, Manon van der, *Huwelijk in Holland: stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998).

Honig, Alizabeth Alice, 'Desire and domestic economy', *The Art Bulletin* 83 (2014) 2.

Kloek, Els 'Seksualiteit, huwelijk en gezinsleven tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650'
In: Ton Zwaan (red.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Amsterdam 1993) 107-139.

Kloek, Els, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

Kloek, Joost 'Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester.' In: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 100-122.

Moor, Tine de en Jan Luiten van Zanden, 'Een reactie van De Moor en Van Zanden op het TSEG-artikel van Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt: "Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek"', *Low Countries Journal of Sociale and Economic History* 9 (2012) 3, 61-72.

Moor, Tine de en Jan Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in*

- West-Europa* (Amsterdam 2006).
- Moor, Tine de en Jan Luiten van Zanden, 'Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period', *The Economic History Review* 63 (2010) 1, 1-33.
- Porteman, Karel en Mieke B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700* (Amsterdam 2016).
- Poska, Allyson M., 'Upending Patriarchy: Rethinking Marriage and Family in Early Modern Europe' in: Jane Couchman en Allyson M. Poska, *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe* (London 2016) ProQuest e-book, 198-212.
- Schama, Simon, *Overvloed en onbehagen: De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1987, 2017).
- Schenkeveld, Maria, *Dutch literature in the age of Rembrandt: themes and ideas* (Utrecht 1991) ProQuest e-book.
- Sneller, A. Agnes, 'Reading Jacob Cats', in: Els Kloek, Nicole Teeuwen en Marijke Huisman (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in the seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 21-34.
- Spies, Marijke, 'Charlotte de Huybert en het gelijk. De geleerde en werkende vrouw in de zeventiende eeuw', *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse letterkunde* 3 (1986) 86/1, 339-350.
- Stipriaan, René van, *Het volle leven: Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)* (Amsterdam 2007).
- Weeren, René van en Tine de Moor, *Ja ik wil! Verliefd, verloofd, getrouwd in Amsterdam 1580-1810* (Amsterdam 2019).